

Alev Erkmen, Mimarlık ve Hafıza: Osmanlı Dünyasında Geçmişin Yeniden Üretildiği Yapılar (1850-1910), Alev Erkmen, Doktora Tezi, YTÜ, 2006.

Yavuz SEZER*

Alev Erkmen'in çalışmasının birinci bölümü, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında inşa edilen Hazine-i Evrak binasına ve bu mekâna yerleşen Osmanlı Arşivi'ne ayrılmış. Arşiv, yazarın da belirttiği gibi, modern-öncesi kültürlerde 'organik biçimde' ve 'kendiliğinden' yeniden üretilen kolektif hafızadan farklı olarak geçmişin yazılı ve maddi her türlü kalıntısına 'belge' statüsü vererek bu belgeleri geçmiş bir anlatıda 'yeniden-inşa etmek' için kullanılan modern tarih düşüncesinin temel kurumlarından biridir. Ayrıca, devlet arşivlerinin tasnif biçimleri ile erişilebilirliklerinin (tıpkı müzelerde olduğu gibi) önemli bir ideolojik rolü vardır. Yazar, yeni binasına taşınan ve yeniden düzenlenen Osmanlı Arşivi'nin, Batı'da çağdaşı olan birçok devlet arşivi gibi 'kamusal' ya da 'ulusal' bir kurum olmadığına, yalnızca bürokratların erişimine açık olduğuna dikkat çekiyor ve Tanzimat'ın bürokratik rasyonelleşme merkezli modernizasyon safhasına tekabül ettiğini söylüyor. Ancak, yazarın bu tartışmayı Hazine-i Evrak'ın inşa edilip açıldığı 1846-1853 dönemi ile sınırlı bırakması, sonraki onyıllardaki kullanımlarına ilgi göstermemesi ve arşivin tarih yazıcılığında kaynak haline gelişi ve kamuya açılışı sorularına hiç değinmemesi yüzünden Osmanlı bağlamındaki epistemolojik ve ideolojik dönüşümle ilgili pek çok ipucu kaçırılmış oluyor.

Takip eden bölümlerde yazar, Osmanlı modernleşmesinin safhalarını başka "hafıza mekânları" üzerinden okumaya çalışıyor. Bazı önemli olayların anısına inşa edilen yapılar ile ("mekân" kavramını geniş anlamda kullanarak) yıldönümü törenlerinin, "sultani modernleşme" (II. Abdülhamit Dönemi) ve "anayasal modernleşme" (II. Meşrutiyet Dönemi) dediği safhaları temsil ettiğini düşünüyor. Bu iki bölümle ilgili başlıca sorun "anıt" kavramının buradaki kullanılışıdır. Avusturyalı sanat tarihçisi Alois Riegl'in yirminci yüzyılın başında "*intentional* (baştan itibaren anıt olması düşünülen) anıtlar" ile "sanat ve tarih anıtları" arasında yaptığı ayrımı bugün de itibarını korumaktadır.¹ Sözlü ve yazılı her kültürde görülen ilk grup anıtlar, bazı önemli şahıs, olay, pratik ya da inançları gelecek nesillere hatırlatmak için dikilen ve toplum-

* Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT), Mimarlık ve Sanat Tarihi, Kuramı ve Eleştirisi Programı doktora öğrencisi.

¹ Alois Riegl, "The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin", [ilk basımı 1903], *Oppositions* 25 (Sonbahar, 1982), s. 621- 651.

ların hafıza ve kimliklerinin devamlılığına katkıda bulunan totem, sütun, türbe gibi yapılar ile destanlar gibi edebi yapıtlardır. Tarihsel anıtlar ise modern tarih düşüncesinin geçmişin anlamlı izleri -belgeleri- olarak gördüğü her türden eski eserlerdir. “Organik hafıza”nın yerine “bilişsel hafıza”nın (tarih) güçlenmesi tarihsel anıt fikrini ortaya çıkarmış, ama yeni *intentional* anıtların yapımına son vermemiştir. Modern çağda da, yeni kolektivitelerin (ulus gibi) gelişimine katkıda bulunan *intentional* anıtlar yapılmaktadır. Bu kavramsallaştırmayı kullanmayan Erkmen ise, “anıt”ın Osmanlı toplumuna ilk olarak söz konusu onyıllarda girdiğini düşünüyor. Ona göre, II. Abdülhamit’in yirmibeşinci cülus yıldönümü kutlamaları ve bu kapsamda inşa edilen çeşme, sütun ve saat kuleleri “geçmişe ait bir sultan imgesinin yeniden üretilmesinde araçsallaştırılmış[tl]” (s. 47): “Açık bir şekilde burada canlandırılmaya (‘hatırlatılmaya’) çalışılan; Osmanlı sultanının bir yönetici olmaktan çok yarı-kutsal bir koruyucu niteliğindeki geleneksel imgesidir” (s. 46). Yani bu yapı etkinlikleri ve kutlamalarda “iktidarın nostaljisi” söz konusudur; ondokuzuncu yüzyıl liberalizminin dışında, “anakronik” olan bu rejim, sultanın mutlak idaresinin geçerli olduğu yüzyılları “hatırlatmaktadır”. Buna karşın yazar, II. Meşrutiyet döneminde ihdas edilen 24 Temmuz Bayramı ile inşa edilen Abide-i Hürriyet’in (ve onun basında çoğaltılan görsel imgesinin) bir Osmanlı ulusu yaratma projesine olan katkısını vurguluyor. Ona göre, bu bayram ve bu anıt, sultanın “nostalji”sinden farklı olarak, bir kopuşu anlatmaktadır. İki rejimin aynı teknikleri kullanması, doğalarının benzerliğinin bir yansıması olarak da yorumlanabileceken, yazar köklü bir farklılık resmi çizmeyi tercih etmiş.

Öte yandan, yazar, bu dönemde anıtın Osmanlı mimarisinin “yeni” bir tipolojisi olarak bir “meşrutiyet krizi” geçirdiğini ve bu nedenle pek çok örnekte yapıya bazı yan işlevler verildiğini düşünüyor. Fonksiyonel olmayan bir yapının kabul görmeyeceği endişesiyle bunlara çeşme, saat kulesi olmak gibi işlevler de yüklemek yoluyla anıt olma vasfından taviz verilerek bir “uzlaşma” sağlandığını iddia ediyor. Bu görüşü, mezar yapısı olmayı anıtlık vasfının dışında bir “işlev” sayarak (ki bu durumda dünyanın her yerindeki türbeler ve anıt mezarları ve Anıtkabir’i de anıtlığından taviz verilmiş anıtlar olarak görmek gerekir), 31 Mart Olayı’nın bastırılması sırasında ölenlerin gömülü olduğu Abide-i Hürriyet için de tekrarlıyor. Abide-i Hürriyet’in, Paris’te, 1830 Devrimi sırasında ölenlerin anısına dikilen ve bunların bedenlerinin kalıntılarının muhafaza edildiği Temmuz Sütunu’ndan (*Colonne de Juillet*) mülhem olduğu açıktır. Yazar, bu paralellığe hiçbir atıf yapmıyor.

Bu arada, cülus yıldönümü hatıra çeşmelerinin birçoğunun fiziksel nitelikleriyle çeşmeden çok anıt sayılmaları gerektiğini teslim eder ve bunların sultanın aleniyet kaygısıyla ilişkisine işaret ederken, aynı özelliklerin onsekizinci yüzyılın büyük meydan çeşmeleri için de geçerli olduğunu hatırlamıyor.

Osmanlı dünyasında anıtların tarihi hakkında bir çalışmada ondokuzuncu yüzyılın başlarından kalma ve “hatırlatmak”tan başka hiçbir işlevi olmayan nişan taşlarının da tartışılması gerekir. Ayrıca, geçmişin yeniden üretildiği yapılar üzerine bir incelemenin *intentional* anıtların yanısıra yazarın zaman sıkıntısı nedeniyle dahil edemediğini belirttiği müzeler ve sergiler konuları ile yukarıda değinilen “tarihsel anıt” fikrinin gelişimini içermesi beklenir. Bu bağlamda, yirminci yüzyılın başlarında epey yaygınlaşan ihtifallerin de dikkate alınması yararlı olabilir.